

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**SAYFULLAYEVA R.R., MENGLIYEV B.R., BOQIYEVA G.H.,
QURBONOVA M.M., YUNUSOVA Z.Q., ABUZALOVA M.Q.**

HOZIRGI O‘ZBEK ADABIY TILI

*O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi
tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan*

TOSHKENT – 2010

УДК: 811.512.133 (075)

ББК 81.2Ў36 я73

H60

H60 Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qur' M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. va texnologiya», 2010, 404 bet.

Darslik 5220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavri yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun tayyorlangan.

Darslik umumiy o'rta ta'lim «Ona tili», akademik litseylarning ijtimoiy-gumanitar va filologiya yo'nalishi «Hozirgi o'zbek adabiy tili» o'quv dasturlarining bevosita davomi bo'lgan 5220100 – Filologiya (o'zbek filologiyasi) bakalavri yo'nalishi uchun mo'ljallangan «Hozirgi o'zbek adabiy tili» namunaviy o'quv dasturi asosida yozilgan.

Darslik oldingi yillarda sinovdan o'tgan (R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova. «Hozirgi o'zbek tili». – Toshkent: Universitet, 2007; R.Sayfullayeva, B.Mengliyev, G.Boqiyeva, M.Qurbonova, Z.Yunusova, M.Abuzalova. «Hozirgi o'zbek adabiy tili» -T.: Fan va texnologiya, 2009) o'quv qo'llanmalari asosida yaratildi. Tajriba-sinov davomida akademik A.Hojiyev, professorlar A.Nurmonov, N.Mahmudovlar tomonidan bildirilgan tegishli taklif-mulohazalar ushbu nashrda inobatga olindi.

Darslikni yaratishda o'zbek tilini substansial tadqiq qilish natijasida erishilgan yutuqlarga tayanilgan.

Darslikdagi mavzularga doir tayanch tushunchalar, savol va topshiriqlar, tavsiya etiladigan adabiyotlar O'zbekiston Milliy universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchilari I.Islomov va X.Qodirova tomonidan tayyorlandi.

Darslik haqidagi fikr-mulohazalar, uni mukammallashtirishga oid takliflar mualliflar tomonidan mamnuniyat bilan qabul qilinadi.

УДК: 811.512.133 (075)

ББК 81.2Ў36 я73

Mas'ul muharrir: H.NE'MATOV –filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar: R.RASULOV – filologiya fanlari doktori, professor;
A.RAFIYEV – filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN 978-9943-10-436-5

© «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2010.

MAS'UL MUHARRIRDAN

Darslik oliy o'quv yurtlari uchun O'zR Vazirlar Mahkamasining 2001-16-avgustdagi «Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash asosida»gi 343-sonli qarori asosida O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2002-yilning 18-iyunida tasdiqlanib, VM-343-52201-131-raqami bilan qayd etilgan, O'zMU, SamDU, BuxDU, QarDUda sinovdan o'tgan «Hozirgi o'zbek adabiy tili» namunaviy dasturi (tuzuvchilar H.Ne'matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva) asosida yozilgan, unda hozirgi o'zbek tilining asosiy sathlarining lisoniy holati talqini va nutqiy voqelanishi yoritilgan.

Avvalo shuni ta'kidlash joizki, o'quv fanining nomi («Hozirgi o'zbek adabiy tili») XX asrning ikkinchi yarmida yetakchilik qilgan **o'zbek formal tilshunosligi** ta'siri ostida shakllangan va an'ana sifatida o'quv rejasidan o'quv rejasiga ko'chib kelmoqda. Shuning uchun bu muqaddimada fanimizda mavjud bo'lgan ikki ilmiy yo'nalish – **formal tahlil** va **substansial tahlil** haqida qisqa ma'lumot berish zarur.

Tilshunoslikda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida **formal yo'nalish** ijtimoiy ehtiyoj natijasida shakllangan va o'z oldiga, asosan:

- ommaviy savodxonlikni ta'minlash;
- zamonaviy adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish;
- adabiy til me'yorlarini ommalashtirish

kabi o'z davri uchun o'ta zarur masalalar yechimini maqsad qilib qo'ygan, tilshunoslik nazariyasi ham, ona tili ta'limi ham mana shunga xizmat qilar edi. Jamiyat oldida ommaviy savodxonlikni ta'minlash, shevalararo farqlarni bartaraf qilish, adabiy tilni ommalashtirish, til va xalqning tarixiy yozma yodgorliklarini nashr etish va yoyish, ta'limni zamonaviy usullarda yo'lga qo'yish kabi amaliy vazifalar turgan paytda eng samarali va eng qulay lingvistik tavsif va ta'lim yo'li mana shu formal usuldir. Shuning uchun jahonning barcha ilg'or davlatlari tilshunosligida XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu ilmiy yo'nalish keng ommalashdi. O'zbek tilshunosligida bunday yo'nalishning tamal toshlarini Abdurauf Fitrat, Elbek, Qayum Ramazon kabilar qo'ygan bo'lsalar-da, uning keng va izchil ommalashishi professor Ayub G'ulomov nomi va faoliyati bilan bog'liq.

O'zbek madaniyati va fani uchun juda zarur bo'lgan formal tilshunoslik ta'siri ostida o'sha davrda - XX asrning boshi va o'talarida - oliy o'quv yurtlarining filologik yo'nalishlarida asosiy maqsad o'zbek adabiy tili me'yorlarini ommalashtirish bo'lganligi sababli o'quv fani «*o'zbek adabiy tili*» deb nomlangan. XX asr oxirida davr, maqsad va vazifalar tamoman o'zgargan, tilshunoslik zamon talabi bilan uzviy bog'liqlikda boshqa tahlil

usullariga o'tib ketgan bo'lsa ham, o'quv fanining nomlanishi saqlanib qolmoqda.

Darslik o'zbek formal tilshunosligi yutuqlariga tayanib, funksional-struktural (Praga strukturalizmi) tahlil usullarini ongli, izchil, dialektik tamoyillar bilan to'ldirib, tilga tafakkurni shakllantiruvchi va rivojlantiruvchi, nutqiy muloqotda son-sanoqsiz shakl va ko'rinishlarda voqelanadigan, har bir voqelanish ko'rinishi o'ziga xos maqsad va vazifaga ega bo'lgan *imkoniyatlar xazinasini* sifatida yondashadigan **o'zbek substansial tilshunosligi** talqinlarini o'z ichiga oladi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, «Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi» yosh avlodning mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkur ko'nikmalariga ega bo'lishini talab qiladi. Bunday ko'nikma va malakalarni shakllantirishning asosiy vositalaridan biri esa tarbiyalanuvchilarga o'zbek tili imkoniyatlari xazinasini ochish, undan ijodiy va unumli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishdir. Bunday ehtiyoj hozirgi kunda o'zbek tilshunosligida shakllangan va tilimizning asosiy sathlari birliklarining nisbatan yaxlit tavsifini bergan ilmiy yo'nalishlardan substansial tahlil usullari bilan qondirilishi mumkin. Shuning uchun davr va oliy ta'lim DTSlari talablariga mos mazkur dastur asosida tuzilgan bu darslikda asosiy e'tibor, *adabiy til me'yorlarini ommalashtirishga* emas, balki *lisoniy imkoniyatlar xazinasini ochish va boyitish, bu xazinadan nutqning turli ko'rinishlarida ijodiy, unumli va samarali foydalanish malakalarini hosil qilishga* qaratilgan. Substansial tahlil nuqtayi nazaridan esa «*Hozirgi o'zbek adabiy tili*» tushunchasi va atamasi - *hozirgi o'zbek tili* (hozirgi o'zbek tili lisoniy imkoniyatlari)ning muayyan bir voqelanish ko'rinishi, ya'ni tom ma'noda nutqiy ko'rinishlardan birining nomi. Shuning uchun darslikning sarlavhasi ham uning tanlovda g'olib chiqqan ilk nashridagidek - «*Hozirgi o'zbek tili*» bo'lishi lozim edi. Lekin o'quv rejalarida fanning *adabiy til* deb nomlanishi bunga monelik qildi. Kitobxon shuni yaxshi bilishi kerakki, adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish, o'rganish va ommalashtirish formal tilshunoslikning, til (jumladan, ona tili)ning ichki imkoniyatlarini va ularning voqelanish usullarini o'rganish va o'rgatish esa substansial tilshunoslik oldida turgan ijtimoiy buyurtma - vazifa. Shu bilan *substansial tilshunoslik*, bir tomondan, *formal tilshunoslik*dan, ikkinchi tomondan, sof *struktural-funksional* tahlil (Praga strukturalizmi)dan tubdan farq qiladi va fanda *yangi bir ilmiy yo'nalish* mavqeini kasb etadi.

Darslik o'quv-metodik maqsadlarni ko'zlayotganligi va o'zbek tilshunosligining ma'lum bir bosqichini (jumladan, formal-funksional, substansial yo'nalishdagi tadqiqotlarni) yakunlovchi ish bo'lganligi sababli unda A.Abduev, M.Abuzalova, Dilorom Abdullayeva, Dildora Abdullayeva, Sh.Akramov, T.Asadov, B.Bahridinova, E.Begmatov,

Sh.Bobojonov, O.Bozorov, M.Boshmonov, J.Jumabayeva, J.Eltazarov, M.Kamolova, I.Madrahimov, N.Mahmudov, N.Mamadaliyeva, B.Mengliyev, S.Muhammadjonova, S.Muhammedova, N.Musulmonova, D.Nabiyeva, M.Narziyeva, S.Nazarova, G.Ne'matova, L.Ne'matova, N., A.Nurmonov, D.Nurmonova, Sh.Orifjonova, Sh.Rahmatullayev, R.Rasulov, L.Raupova, R.Sayfullayeva, R.Safarova, H.Saidova, G.Toirova, H.Usmonova, M.Qodirov, B.Qilichev, S.G'iyosov, Sh.Shahobiddinova, N.Shirinova, H.Shokirova, O.Shukurov, M.Qurbonova, B.Yorov, Z.Yunusova, N.Yo'ldosheva, N.Vohidova kabi tilshunoslarning ishlaridan unumli foydalanildi va ayrim o'rinlarda darslikning ma'lum bir band yoki bo'limi shu sohani maxsus tadqiq qilgan dissertatsion va monografik tadqiqotlar asosida talqin qilindi. Ishlardan aynan olingan o'rinlarga darslikda manbalari ko'rsatilgan holda berildi. Aynan olinmagan, lekin monografik tadqiqotlarda batafsil yoritilgan mavzular (chunonchi, o'zbek tili fonemalarining oppozitiv siralari va turlari, fonetik hodisalar, so'zlararo ma'naviy va shakliy munosabatlar) bayoni shu mavzu va yo'nalishda yaratilgan tadqiqotlar asosida yoritilgan bo'lsa-da, bu monografik tadqiqotlar:

- keng jamoatchilikka ma'lum bo'lganligi (chunonchi: A.Abduazizovning «O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi», M.Mirtojiyevning «O'zbek tilida polisemiya» va b.);

- o'quv fanining mazkur namunaviy dasturida hamda ushbu darslikda mavzularning so'ngida ilova qilinadigan ilmiy adabiyotlar va manbalar sirasida keltirilganligi;

- bu «So'zboshi»da ta'kidlanayotganligi sababli ...alohida ajratilmadi.

O'zbek substansial tilshunosligi asoschilari A.Fitrat, A.G'ulomov, yetuk namoyandalari va takomillashtiruvchilari F.Abdullayev, G.Abdurahmonov, M.Asqarova, O.Azizov, A.Borovkov, A.Hojiyev, S.Ibrohimov, F.Kamolov, S.Karimov, A.Kononov, M.Mirtojiyev, I.Mirzayev, M.Mirzayev, A.Muxtorov, R.Qo'ng'urov, I.Rasulov, V.V.Reshetov, A.Sayfullayev, Y.Tojiyev, U.Tursunov, F.Ubayeva, S.Usmonov, X.Xoliyorov, B.Yo'ldoshev, H.Shamsiddinov, Sh.Shoabdurahmonov kabilar bo'lgan o'zbek formal tilshunosligining¹ bevosita davomi va unga tayanishi sababli reallik, obyektivlik – lisoniy birliklarning nutqiy voqelanish ko'rinishlari va xususiyatlari tavsifida 1950–80-yillarda amalda bo'lgan darslik va qo'llanmalarga tayanildi. Shu sababdan bu darslikda 1950-54-yillarda O'zFA TAI tomonidan turli mualliflar tomonidan e'lon qilingan «Hozirgi zamon o'zbek tili kursidan materiallar» risolalar sirasidan boshlab, oxirgi nashri 1992-yilda amalga oshirilgan U.Tursunov, Sh.Rahmatullayev, A.Muxtorov-

¹Bu yo'nalish namoyandalari va ularning fan taraqqiyotidagi xizmatlari haqida qarang: Шукүров Ш., Бозорова Д. Узбекское советское языкознание. Отв.ред. Ш.Ш.Шабдурахманов. – Тошкент: Фан, 1986. – 232 с.; Uzoqov H. O'zbek tilshunoslari. – T.: O'qituvchi, 1972. – 268 b.; Nurmonov. A. O'zbek tilshunosligi tarixi. – T.: O'zbekiston, 2002. – 250 b.